

Публіцистичні виступи співробітників видавництва "Вік" (1894–1919) у контексті формування засад національно-культурної діяльності в Україні

Хоню В. В.

к. філол. н.

УДК 070:655.1(477)

Досліджено напрями і форми видавничої і науково-публіцистичної діяльності співробітників видавництва "Вік" у контексті взаємовпливу книговидання і періодики, становлення засад національно-культурної діяльності в Україні.

Ключові слова: історія видавничої справи в Україні, культурно-наукова діяльність українських видавців, просвіта читачів, взаємозв'язок видавничої справи і періодики.

It was analyzed basic forms (styles) and directions (problematic) of publishing House "Vick" collaborator's socio-political, cultural and scientific activity. It was estimated their investment to the formation of national-cultural activity in Ukraine.

Key words: history of book-publishing in Ukraine; cultural and scientific activity of ukrainian book-publishers; enlightening the public; interrelationship between a book-publishing and periodicals.

Потреба належного поціновування внеску українських видавців кінця XIX – початку XX ст. у формування національної самосвідомості українства нині є нагальною, у тому числі через своєрідну "повторюваність" ситуації, адже сучасні проблеми націє- і державотворення багато у чому подібні до тих, які доводилось розв'язувати громадсько-політичним і національно-культурним діячам означеного періоду.

Діяльність київського видавництва "Вік" (1894–1919), одного з чотирьох найбільших тогочасних видавництв, припадає на важливий період історії: саме тоді було закладено підвалини пізніших процесів, започатковано тенденції загальнонаціонального та культурного розвитку українства. Книжкова продукція видавництва мала реальний вплив на широкі читацькі кола, водночас науково-просвітницька, публіцистична і соціокультурна діяльність його співробітників відіграла значну роль у підвищенні національної свідомості українського громадянства.

Метою розвідки є визначення ролі співробітників видавництва "Вік", зокрема С. Єфремова та О. Лотоцького, у формуванні засад національно-культурної діяльності в Україні. Завдання дослідження: виокремити і проаналізувати головні напрями і форми активної роботи видавців, у тому числі публіцистичної; проаналізувати головні проблеми, порушені в публіцистичних виступах співробітників видавництва; оцінити значення репертуару видавництва "Вік", а також зусиль щодо популяризації української літератури і мови, роз'яснення потреби читання, відстоювання інтересів українства тощо. Матеріалом дослідження є книжки під маркою видавництва "Вік", публікації в тогочасних періодичних виданнях, зокрема часописах "Киевская старина", "Літературно-науковий вісник", "Рада".

Розпочавши роботу як видавничий гурток, "Вік" перетворюється на впливове видавництво, яке, згуртувавши навколо себе значні творчі сили, активізує у своїй діяльності різноманітні функції книговидання – від суто інформативної до популяризаторської і культурно-просвітньої. Загалом діяльність видавництва "Вік" підпорядковувалась головним завданням, які постали перед співробітниками: підняти українське книговидання на належний рівень, подати найкращі зразки українського друкованого слова, виховати власного читача, сприяти розвиткові українства як свідомого й життєздатного національного утворення.

Важливість діяльності співробітників видавництва увиразнює загальний стан тогочасного суспільства, труднощі не лише видавничої, а й будь-якої свідомої роботи "на ниві українства". Численні утиски з боку державних і цензурних установ, політика Російської імперії загалом спричинили гальмування розвитку важливих національно- і соціоформуючих процесів у суспільстві, у різний час викликали інерцію українського середовища, загальний стан депресії, навіть серед найбільш активної частини національно свідомого громадянства.

Не кажучи вже про школу, "положение которой в данном отношении представляется вполне безнадежным", навіть за умов домашнього виховання, "украинские дети лишены возможности читать книги по своему языку наиболее приспособленные к их пониманию", так само, як "...малорусские писатели почти лишены в России права пользоваться своим языком, а малорусская интеллигенция лишена своей литературы, лишена возможности какого бы то ни было ясного выражения своих мыслей" [20].

Українські автори змушені були писати виключно для себе, чи то для власних дітей, друкованими літерами. Один лише факт зі сповіді Щоголева, який писав тільки для власних дітей, а коли їх не стало, то й не стало причини чи то спонуки для письменницької праці, за словами Єфремова, наведеними у передмові до книги Б. Грінченка "Сонце сходить" (1914), "може кинути нам ясний сніп жахливого світла на всю ту страшну добу, що до такого распачливого становища довела була свідомих людей на Україні. Здавалося, по-просту нічим було жити свідомій людині, не було повітря, щоб дихати, не було ґрунту під ногами. Лишалося або тікати од рідного краю, дезертирством приспавши свою національну

совість, або живцем лягати в домовину, пускатись одразу на дно, усіх надій одцуравшись на щастя й розвиток рідного краю..." [6, 8–9]. У таких умовах непевності й задухи тогочасні видавці, у тому числі співробітники "Віку", продовжували видавати українську книгу, намагалися, так чи інакше, обминаючи цензурні рогатки, створювати й видавати якісну книгу, писану українською мовою.

Досліджуючи наслідки "недоброї пам'яті так званого Емського Височайшого наказу 18 травня 1876 року" [15, 159], а також пізніших розпоряджень, переважно таємних, для української книги того ганебного впливу, що, за винятком незгайомих послаблень утисків, відчували на собі письменники й видавці, починаєш дивуватися не лише тому неприродному станові речей, а й майже надлюдській енергії тих, завдяки кому можливий був найменший поступ у справі видання й популяризації української книги як серед широкого загалу, так і в середовищі української інтелігенції.

Певного поступу можливо було досягти лише за умов одночасного спрямування широкого спектра творчих зусиль на подолання численних перепон для вільного національного і культурного розвитку. Отже, видавнича активність мала поєднуватися з активністю громадсько-політичною, окремими епізодами якої були спільні виступи письменників, публіцистів, науковців і власне видавців проти реакційних дій урядових структур різних рівнів: прийняття й оприлюднення резолюцій із конкретними вимогами щодо послаблення утисків; поширення заяв відповідного змісту; створення письменницьких товариств і фондів, збирання коштів на видання книжок тощо (наприклад, періодичні повідомлення редакції "Киевской старины" про надходження коштів "На образование капитала И. С. Левицкого для издания книг для народа" [16], а також рубрика "Общества украинских писателей", де було опубліковано статут "Общества вспомоществования украинским писателям" [18]). Сюди ж слід віднести створення й обговорення законопроектів, що стосувалися різних ділянок українського руху, зокрема освіти й культури. Відомий, наприклад, законопроект про вживання рідної мови в українських школах, підготовлений О. Лотоцьким.

Характерною рисою тогочасного видавничого руху і науково-публіцистичної діяльності було паралельне публікування гострих громадсько-політичних виступів у вигляді окремих видань і матеріалів у періодиці. Так, деякі видання публіцистичної серії "Наші справи", започаткованої видавництвом "Вік" 1908 р. книжкою С. Єфремова "Літературний намул (Про В. Винниченка)", побачили світ як "відбитки" статей з "Киевской старины", "Літературно-наукового вісника", "Ради" тощо. Серед них – "Фатальний вузол" (1910. – № 10), "Серед сміливих людей. З сучасного письменства" (1911. – № 11) С. Єфремова.

У першому розділі книги "Фатальний вузол" (відбиток з "Ради") автор радить читачам "швидче" прочитати "автобіографічні записки д. Короленка". Зробивши це, читачі "жалувати і нарікати" не матимуть підстав, адже "вже й сама біографія не аби-якої людини дуже буває цікава, стаючи часто тим фокусом, що збирає в собі проміння інтелектуального життя, розкиданого навкруги себе

визначною людиною" [11, 3]. Але не лише заохотити до читання біографії визначної людини мав на меті С. Єфремов. "История моего современника" В. Г. Короленка містить багато повчального і з погляду осягнення ролі непересічної особистості у формуванні національної свідомості суспільства: "на сучасні варіації... недавнього минулого нам навіть натискати доводиться й підкреслювати, якщо ми хочемо мати собі якусь науку з того матеріалу, який оце перейшов перед нашими очима в споминах д. Короленка. Вони дають нам неповний і уривково написаний образ із нашого минулого – то правда, але хто зважиться сказати, що те минуле – все в минулому, що тепер ми спокійно можемо говорити про "странное соствязаніе" в нашому житті, як про річ давню, колишню..." [11, 84–85].

Наполягаючи на потребі демократизації "всієї культури", на українізації "всього життя", з чим, власне, українство "повинно вирушити... в свою нелегку... дорогу", автор визнає цю умову за єдиний спосіб "справді поставити хрест над нашим минулим і ліквідувати ту тяжку спадщину, що нам од його досталась...", єдиний шлях, аби "справді розв'язати – не механічно розрубати, а таки розв'язати – отой фатальний вузол нашого життя, що виявляється "страннымъ соствязаніемъ" між потребами величезного організму народнього життя та інтересами культурного життя", "помирити їх в одному спільному ходові до вищих і кращих форм життя на нашій Україні" [11, 96]. Єфремов виходить зі свого розуміння "українофільства", яке через "слабкість і половинчатість" "як громадський напрям" стало вже явищем історичним (себто певною мірою вичерпало свої можливості), натомість на авансцену виходить "те, що публіцисти того часу (початку 90-х рр. XIX ст. – В. Х.) назвали "свідомим українством" [11, 85]. Задля успіху національно-культурної діяльності "кожен українець" має зосередитись на наполегливій, копіткій і невпинній праці над утвердженням національного ідеалу, "і ні одної рисочки своєї людської натури не викидати по-за межі українства, а тільки тут, на рідному ґрунті, задовольняти її потреби і сюди ж, на рідний ґрунт, нести все, що здобув на чужині" [11, 96].

Таким чином, публіцистичні виступи співробітників видавництва – і окремі видання під маркою видавничої серії "Наші справи", і статті у тогочасних періодичних виданнях – ставали трибуною для висловлення своїх думок щодо тих чи інших тенденцій розвитку українства, болючих питань протистояння владі й цензурі, і, у кінцевому результаті, для формування громадської думки, вироблення засад і способів культурно-політичної роботи.

Співробітники видавництва "Вік" зробили наріжним каменем своєї діяльності не абстрактне служіння високим національним ідеям, не самі лише заклики до громадсько-політичної активності. Вони самі стали за ту силу, що мала не тільки подолати інерцію українського громадянства і збудити дійовий інтерес до сучасних йому процесів у всіх сферах тогочасного життя, прищепити народові не лише освіту й культуру, а й дати йому "добре громадянське виховання" [8, 48]. А цього неможливо було досягти без міцної і сталої системи книговидання й книгорозповсюдження. Адже "сама книжка, справжня, солідна книжка, а не летючка, не брошура – становить ґрунт книжкової продукції, зміцняє його, закладає ті глибокі культурні підвалини, що на них тільки й могли розвиватись і книжкова продукція, і саме письменство" [7], і власне українство як нація, свідомо свого "я".

Здавалося б, про який поступ на цьому шляху можна було говорити в ту добу, у ті "недоброї пам'яті 80–90-ті роки минулого століття" [9, 17], і навіть пізніше, коли навіть термін "українське життя" був цілковитим абсурдом через відсутність самого цього "життя" в Росії, "не як певної течії громадської, а як щоденної практики" [8, 324]. Проте колектив видавництва плекав надію на широку і наполегливу діяльність на всіх ділянках українського руху. Незважаючи на фінансові труднощі, на ще більш нездоланні труднощі періодів репресій, заборон та нападів, вони продовжували активну роботу, спрямовану на згуртування навколо себе авторського колективу, докладали великих зусиль задля формування власної читацької аудиторії, продукування якісної книги, що мала довести до свідомості широкого загалу думку про вартісність і життєздатність українського слова і тих художніх витворів, що за допомогою цього слова поставали з-під пера талановитих представників красного письменства. Розпочавши свою діяльність як невеликий видавничий гурток і пізніше перетворившись на справжнє солідне видавництво, "Вік" посів помітне місце серед тогочасних книговидавничих осередків не лише в підросійській Україні, тобто у так званому "Юго-Западном крае", а й на теренах Західної України, конкуруючи з видавництвами Б. Грінченка у Чернігові, Є. Череповського у Києві, "Благотворительным обществом издания общепольных и дешевых книг" у Петербурзі, "Українсько-Руською видавничою спілкою" у Львові тощо. Після революції 1905 р. кількість українських видавництв зростає. До того ж центр книговидання переноситься до Києва, де з'явилися такі видавництва, як "Час", "Криниця", "Ранок", "Просвіта у Києві" та ін. [4, Т. 2 / I, 245].

Завдяки діяльності тогочасних українських видавництв не лише зростають кількісні показники книговидання, а й підвищується рейтинг українства у світі. У книзі "За рік 1912-й" (1913) С. Єфремов зазначав: "не вважаючи ні на що – ми все-таки можемо робити навіть огляд тому (українському. – В. Х.) життю, підводити підрахунки, вираховувати баланс. Можемо говорити навіть не тільки про втрати (це вже річ у нас звичайна!), але й про здобутки. Можемо, не вважаючи ні на що, наперекір тим силам, які бажали б, щоб те життя припинилось цілком і не завдавало їм зайвого клопоту... А може почасти навіть через оті саме ворожі сили,.. бо як-не-як, а така тактика супроти українства найдужче, може, сприяє за тепершніх часів популяризації нашої справи, розносить славу про неї навіть там, де може й не почули б нічого про "якесь там" українське питання та українські інтереси" [8, 324].

Успішність діяльності будь-якого книговидавничого осередку оцінюється не лише за кількісними показниками, а й (значно більшою мірою) за тим, наскільки успішно розповсюджується книжкова продукція, і, безперечно, за тими відгуками, які ця продукція має. Яскравим прикладом діяльності видавництва "Вік" є дискусія, викликана одним із літературно-критичних виступів С. Єфремова, статтю "В поисках новой красоты", яка була надрукована спершу в журналі "Киевская старина", а пізніше видана окремою книжкою (1902). Через неоднозначність викладених Єфремовим поглядів та безапеляційність суджень критика стаття викликала значний резонанс. У літературі відомий відгук І. Франка [19], який, зокрема, "підкреслював нерозрізнення Єфремовим у молодій літературній хвилі досить відмінних між собою явищ і, до того ж, надання літературі функцій "публіцистики, соціології і статистики та практичної політики" [3, 94; 10, 336]. Відповіді Єфремову вважали за потрібне Леся

Українка (оскільки він посилався на її статтю "Малорусские писатели на Буковине") [10, 57; 12, Т. I, 714] і Гнат Хоткевич, листи якого до редакції "Літературно-наукового вісника" не було повністю опубліковано через надмірну емоційність та задиркуватість автора [14, 43]. Значного розвитку набула літературна полеміка між С. Єфремовим та М. Шаповалом (з одного боку) і М. Євшаном (з іншого), у якій теж визначалися "нові літературно-публіцистичні й навіть наукові тенденції" [1, 463]. Сучасні дослідники Н. Шумило, Е. Соловей, Г. Корбич [21; 17; 14] визнають цю статтю С. Єфремова помітною складовою тогочасного літературного процесу, "своєрідним каталізатором теоретичного осмислення реалізму початку ХХ ст." [21, 50]. Викликана цим виступом дискусія "на зорі нинішнього століття демонструвала конструктивний підхід до осмислення нових літературних явищ" [14, 41]. Симптоматично й те, що дискусія вийшла за межі України, що є одним із яскравих прикладів практичного втілення однієї з провідних цілей колективу видавництва "Вік". Так, у рубриці "Огляд чужоземної преси" польського журналу "Krytyka" надруковано статтю М. Мочульського [23].

Отже, інтерес до полеміки, викликаній виступом С. Єфремова, був незаперечним, що символізувало пробудження і зростання інтересу до української літератури (і не лише в Україні), сприяючи створенню правдивого образу українства. Важливість дискусії полягала ще й у тому, що вона активізувала літературний процес, до участі в якому залучалися нові покоління українських критиків, літературознавці нової генерації, до якої належав М. Євшан. Отже, створювався контекст спадкоємності українських літературно-критичних традицій, у чому вбачається також реалізація виховної функції книговидання.

Оскільки настав час українству спинатися на власні ноги, пробувати свої сили у відстоюванні власних прав і свобод, то і не дивно, що література й культурно-просвітній рух "ішли у парі" з активністю громадсько-політичною. Цей процес чітко простежується за матеріалами тогочасних періодичних видань, що рясніють повідомленнями про резолюції українських письменників і науковців, різноманітні громадські заходи інтелігенції тощо. Так, "Киевская старина" має постійні рубрики "Документи, повідомлення й замітки", "Поточні вісті" і под.

В одній із таких рубрик знаходимо оповідь про "Юбилей Левицкого в Киеве", що є яскравим підтвердженням нерозривного зв'язку між різними ділянками українського руху. Зокрема, повідомляється: "кромє речей, посвященных собственно юбиляру, много говорилось вообще на тему современного тяжелого положения украинской литературы. Как результат этих дебатов была составлена и подписана резолюция, в которой указывалось, что существующие запретительные против украинского языка распоряжения не только лишают украинскую интеллигенцию возможности выражения своих мнений, но и отнимают у народа единственно возможное средство для проведения знаний в массы – книгу и школу на родном языке, чем поддерживаются тьма и невежество, убивающие духовные силы народа и наносящие вред его экономическому благосостоянию" [22, 23].

За рахунок об'єднання різноспрямованих зусиль – діяльності літературно-публіцистичної, громадсько-політичної, культурно-просвітньої – співробітники видавництва "Вік" досягли певних результатів не лише у царині книгорозповсюдження, а й у тому, що стосується популяризації української книги, налагодження системи книгопоширення, забезпечення оптимального режиму функціонування системи "автор – видавець – читач". Діяльність видавництва "Вік" відіграла значну роль у розвої українського книговидання, формуванні сталої організації видавничої галузі. Книжки під маркою "Вік" не лише знайшли свого читача серед сучасників, а й виробили певний канон поліграфічного виконання, внутрішнього й зовнішнього оформлення творів українського друку. Видання серії "Селянська бібліотека" (69 випусків з 1894 р.) сприяли поширенню серед народу знань з різних галузей науки, у доступній формі ознайомлювали широкий загал із найкращими зразками красного письменства. Подібні видання мали прищепити українському громадянству певні традиції читання, виховати смак до українського слова. Крім того, саме ця серія відіграла значну роль у формуванні науково-популярних видань як самостійного виду книжкових видань, у виробленні критеріїв до науково-популярних творів.

Видання серії "Українська бібліотека" (23 випуски впродовж 1901–1918), розрахованої на досвідченого читача, покликані були формувати національно свідому інтелігенцію. А найбільш вдалі видання залишилися зразками для наслідування, принаймні для видавців першої половини ХХ ст., а нині, перебуваючи у фондах найбільших бібліотек, а також у приватних зібраннях бібліофілів, є бібліографічною рідкістю.

Видання публіцистичної серії "Наші справи" (21 випуск упродовж 1908–1918) спричинили прорив у змісті, врівноваживши перші два вектори видавничої діяльності "Віку". Адже призначалися вони для найширших верств читачів, незалежно від соціального статусу і майнового стану. Крім того, ці видання були першими спробами започаткувати новий жанр, ставши першими (як за змістом, так і за формою) достойними книжковими виданнями публіцистичного спрямування.

Здійснене дослідження довело важливість не лише видавничої, а й широкої громадської і національно-культурної діяльності співробітників видавництва. Їх внесок як у популяризацію української мови і літератури, так і в становлення і розширення засадничих принципів національно-культурної діяльності в Україні є, безумовно, вагомим.

Видавнича, громадсько-політична і науково-публіцистична діяльність співробітників видавництва "Вік" (одного з найвпливовіших українських видавничих осередків розглядуваного періоду) мала визначальний вплив не лише на становлення видавничої галузі в Україні. Переживши періоди активізації і затишшя, роки послаблення й посилення утисків і гонінь, які чергувалися з різною періодичністю, починаючи з середини ХІХ ст., українське книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст. на території підросійської України досягло певних результатів у сфері культурного розвитку українства,

популяризації прогресивних наукових та політичних ідей серед широких мас споживачів культурної продукції, підготувавши ґрунт для нових течій і процесів, створивши тло для нових підходів до розуміння самої історії українства, що пізніше не могло не спричинити реальні наслідки не лише у галузі культури, а й у державотворенні.

Білецький Л. Головні напрямки української літературно-наукової критики за останні 50 літ. Доповідь на I з'їзді слов'янської філології в Празі (1929 р.) // Єфремов С. Історія українського письменства. – 4-те вид. – Мюнхен, 1989. – Т. II. – С. 462–464.

В погоні за новою красою // Літ.-наук. вісн. – 1903. – Т. 21. – Кн. 2. – С. 114.

Довгань К. Літературно-критичні погляди І. Франка в 1890–1900 рр. // Життя й рев. – 1926. – № 5. – С. 93–102.

Енциклопедія українознавства: У 2 т. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. II/1. – С. 245–246.

Євшан М. Боротьба генерацій і українська література // Слово і час. – 1995. – № 7. – С. 13–20 (Українська хата. – 1911. – Кн. 1–2. – С. 30–48).

Єфремов С. Борис Грінченко // Грінченко Б. Сонце сходить: Вірші. – К.: Вік, 1914. – С. 3–14.

Єфремов С. Голод на книжку // Книгарь. – 1917. – Кн. 2. – С. 52–55.

Єфремов С. За рік 1912-й: Статті, фельєтони, замітки. – К.: Вік, 1913.

Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 995. – 686 с.

Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.

Єфремов С. Фатальний вузол. – К.: Вік, 1910. – 96 с. (Серія "Наші справи", № 10).

Історія Києва: У 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. I. – 802 с.

Каталог виставки пам'яті І. Левицького-Нечуя. 1838–1918–1928. – К., 1928. – 67 с.

Корбич Г. Іще раз до історії відомої полеміки ("Літературно-науковий вісник" і стаття С. Єфремова "В поисках новой красоты") // Слово і час. – 1995. – № 7. – С. 41–44.

Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.

На образование капитала И. С. Левицкого // Киев. старина. – 1904. – Т. 88. – Кн. I. – Отд. II. – Ч. I. – С. 148.

Соловей Е. На шляху до синтезу // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 5–13.

Устав "Общества вспомоществования украинским писателям" // Киев. старина. – 1905. – Т. 88. – Кн. III. – Отд. I.

Франко І. Принципи і безпринципність // Літ.-наук. вісн. – 1903. – Т. 21. – Кн. 2. – С. 114–119.

Центральний державний історичний архів Росії. – Ф. 776, оп. 2, ч. I, спр. 759, арк. 8–10.

Шумило Н. Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова: до історії відомої полеміки // Рад. літературознавство. – 1988. – № 10. – С. 40–50.

Юбилей Левицкого в Киеве // Киев. старина. – 1904. – Т. 88. – Кн. I. – Отд. II.

M. Przegląd prasy obcej // Krytyka. – 1903. – Т. 2. – С. 156–157.

© Інститут журналістики. Усі права застережені

Посилання на матеріали цього видання під час їх цитування обов'язкові